

НІМЦІ ПЕРЕМИШЛЯ в XIV – першій половині XX століття

Перемишльськими німцями першим з дослідників зацікавився Л. Гауснер. Він в монографії про Перемишль кількома реченнями розповів про їх лютеранську громаду та вклад німців в економічний і культурний розвиток міста¹. За ним в краєзнавчому нарисі “Перемишль” про них писав Б. Розвадовський. Він по суті переповів те, що сказав Л. Гауснер². Перед Першою світовою війною долю перемишльських німців середньовічної доби в контексті історії німецької діаспори в Галичині досліджував Р. Кайндль³. Далі історією цієї національної меншини Перемишля в добу середньовіччя зацікавився М. Горн, який спробував дослідити їх внесок в економічний і культурний розвиток м. Перемишля в першій половині XVII ст.⁴ В українських дослідників появився інтерес до цієї теми на початку XX ст. Досліджуючи розвиток театрального мистецтва в першій половині XIX ст. М. Возняк звернув увагу на те, що до складу української театральної трупи входили і особи німецької національності⁵. У наші дні львівських вчений Ф. Стеблій досліджуючи взаємини українців і німецьких поселенців у Галичині в середині XIX ст. використав працю М. Возняка і зробив на неї поклик⁶. Отже, на сьогодні не має жодної розвідки, в якій би було висвітлено соціально-економічний і культурний розвиток німецької меншини м. Перемишля в XIX – XX ст.

Метою даної розвідки дослідити внесок німецької меншини в економічний і культурний розвиток м. Перемишля в зазначених хронологічних рамках і розбудити зацікавленість вчених й краєзнавців цією проблемою.

Практичне значення даної статті полягає в тому, що її фактичний матеріал може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з етнічної історії та урбаністики Галичини. У перспективі ця тема може бути предметом окремого дослідження для розділу “Народонаселення” нової монографії про Перемишль, яку досі ніхто не написав після першої, котра вийшла в світ 1883 року. Разом з тим ця розвідка буде сприяти зближенню німців ФРН з поляками нинішнього Перемишля на економічній, культурній і науковій нивах.

Німці в м. Перемишлі появилися в княжу добу. Вірогідно, тут вони осіли ще за Данила Галицького після Батиєвого погрому, коли князь Галицько-Волинської держави запрошував іноземних ремісників в свої міста. Його син Лев Данилович (1264 – 1301) перемишльській німецькій громаді для відправлення релігійних Богослужінь продав муровану церкву святого Миколая вйтові Іоанові “в німецьке право”⁷.

Перша ж письмова згадка про німців Перемишля датується 1372, а друга 1385 роком. У Перемишлі вони проживали окремим кварталом на дільниці званій Біскупський ліс, а австрійській добі на передмістю Форштерівка. В XIV – XVI ст. перемишльські німці серед інших народів міста: українців, поляків, євреїв займали значний відсоток. Основним їх заняттям було ремесло і торгівля⁸.

Перші німці Перемишля були католицького віросповідання. Вони в 1452 році заснували найдавнішу в місті католицьку парафію. Це свідчить, що їх громада в місті була досить чисельною. Не дивно, що багато хто з перемишльських німців входили до складу міського патриціату і займали в середньовічному Перемишлі досить високі пости в міському самоврядуванні. Так, 1372 року палатином Перемишля був Петер Кумпрехт. В 1390 єпископом Перемишля значиться Ерик. З середовища перемишльських німців в середньовічному Перемишлі вийшли такі видатні релігійні діячі – єпископи Ерік Вінсон (1377 – 1391), Ян Рогала Біберштайн

(1482 – 1485), Генрик Левант Фірлей (1630 – 1635), Андрій Шольдер з Лодзя (1635; перейшов до Познані), Григор Альберт Доенгофер (1690 – 1701), Ян – Кшиштоф Шемберк з Слупова (1719 – 1724), Матій Гіршлер (1870 – 1881).

Середньовічний Перемишль знає також імена тих знатних німців, які складали його міський патриціат. Відомими міщанами Перемишля з числа німців в XIV – XV ст. були Шустер (1385), Йоганн Вольмер (1402), Ніколаус Віганд, Йоганн Грифф, Альберт Карпенштайн, Кунц, Міхаель Шіндлер, Ніколаус, Ніколаус Шремель, Функ Штротмель, Ніколаус Штелькер, Альберт Карпенштайн, Ніколаус Штелькер, Міхаель Шіндлер, Кунц Функт та інші⁹.

Німецька громада середньовічного Перемишля складалася в основному з купців та ремісників, серед яких були ювеліри (золотники), художники і конвісари. На думку М. Горна, цеховий статут перемишльських митців 1625 року свідчить, що до цеху приймали також висококваліфікованих спеціалістів, які не знали польської мови, тобто, чужоземців-німців¹⁰. Як львівська, так і перемишльська громада німецької меншини постійно поповнювалася новими переселенцями німецького походження. У Перемишлі тимчасово і на постійно оселялись в основному конвісари, мулярі, різблярі, теслі, цирульники. Так, в 1614 року міське право отримав конвісар Йоганн Форбауер із Саксонії, а 1640-го Паулюс Фогель – хірург із міста Ковно¹¹.

Оскільки перемишльські німці були католиками то з перших десятиліть свого проживання в місті вони зблизились з поляками і під впливом польської культури полонізувались. Повна їх полонізація настала в XVI ст.¹²

З входженням Перемишля до складу Австро – Угорської держави сюди стали прибувати німці католики і німці лютеранського віровизнання, які повторно заклали німецьку общину Перемишля. Щоправда, на цей раз вона була значно меншою і не мала великого впливу на соціально – економічний і культурний розвиток міста. Так, станом на 10 жовтня 1775 року в місті мешкало 4 родини урядовців німецького походження: Йосипа Вефалля, Йоганна Лінкса, Йосипа Поля та Йоганна Томауерра. За твердженнями Л. Шнайдера у 1787 році громада німців складалася з 13 родин: Йогана Алтмана, Франца Барґля, Міхаеля Вайґеля, Готтфріда Вітве, Йосипа фон Готтесманна, Міхаеля Грільмана, Йосипа Метцера, Леопольда Рауша, Леопольда-Франца Фабрицького, Себастьяна Хліхтена, Антона Цепле, Йосипа Цессмана і Лоренца Шмідта¹³.

У 1820 році в місті мешкало 12 німецьких родин, котрі належали до міського плебсу: Йосипа Вайґеля, Георга Вебера, Йосипа Геделя, Матвія Геола, Себастьяна Гехта, Йоганна Гофманна, Вільгельма Гляйя, Георга Кукса, Антона Мюллера, Франца Мюллера, Йосипа Роля і Франца Фаллґрубера¹⁴.

Щодо віровизнання, то ці німці належали до двох конфесій католицької і лютеранської. Група німців католицького віровизнання не мала своєї окремої релігійної громади, а тому потреби в релігійних обрядах задовольняли в польських костелах міста. Звісно, їх обліку в місті ніхто не вів, а тому не можна щось сказати про їх чисельність в місті. З повідомлень преси нам відомо, що в міжвоєнній часі німців католиків в місті було небагато і вони мали свою національну католицьку школу. Щоправда, не мали змоги розвивати і підтримувати національні традиції. Окрема німецька школа для дітей офіцерів перемишльського гарнізону була в місті побудована ще в австрійській добі. Вперше про неї повідомлено газетою “Діло” в 1891 році¹⁵.

На початку XIX ст., ймовірно, в Перемишлі сформувалася й лютеранська громада, яка підпорядковувалася євангельській парафії в Ярославі. Вперше про неї інформацію подав Леопольд Гауснер. Він 1883 року в книзі “Монографія міста Перемишля” писав: “Перемишльська гміна євангельського визнання немає окремого статуту і є репрезентована через місцевий євангельський пресбітеріум, який складається з трьох пресбітерів, котрі полагоджують віровизнанні справи мешканців Перемишля визнання євангельського. Гміна та немає жодного маєтку”¹⁶. У 1894 році німецька громада міста збрала кошти в сумі 17.000 флоринів на будівництво в Перемишлі кірхи. Щоправда нам невідомо, коли вона її збудувала. Перед Першою світовою війною душпастором євангельської громади був Стефан Волк. Під протекторатом церковної громади діяла з 1895 року національна школа, яка давала дітям початкову освіту¹⁷.

Пресбітеріум лютеранської громади Перемишля збирався регулярно протягом року на свої засідання, де вирішували нагальні поточні питання. На початку нового звітного періоду він

щорічно складав перед віруючими звіт про зроблену роботу за пройдений виборний час. На них одночасно вибирали новий склад пресбітеріуму. Документацію вели на німецькій мові. Деякі протоколи засідань перемишльського пресбітеріуму за 1921 – 1939 роки дійшли до наших днів і зберігаються в воєводському архіві міста. Останнє засідання пресбітеріуму лютеранської громади Перемишля відбулося 11 червня 1939 року. В міжвоєнному часі активними членами пресбітеріуму були Густав Бутц, Філіп Бутц, Н. Ваймер, професор Вайніс, Якоб Веснер, Якоб Губерт, Міхаель Гуго, М. Даум, Філіп Доль, Філіп Кляйн, Обель Кляренбах, Вільгельм Томас, Франц Чернц, Густав Шмідт, Фрідріх Шнайдер та ін.¹⁸

Перші статистичні відомості про чисельність лютеранської громади Перемишля нам знані з 1812 року. За даними ярославської парафії у її філії було 69 віруючих. 1880 року міська громада німців налічувала 120 осіб¹⁹. Лютеранська громада міста зростала дуже поволі, і, на нашу думку, її ріст в основному відбувався за рахунок природного приросту в німецьких рідинах. Так, 1900 року ця релігійна громада міста нараховувала 149, а в 1910 – ому – 199 осіб євангельського віровизнання, тобто лютеран і кальвіністів. Із-за понесених в роки воєнних лихоліть Першої світової війни демографічних втрат ця релігійна громада в міжвоєнний час мала вдвічі менше віруючих ніж напередодні бойових дій ворогуючих сторін. Так, в 1936 році вона налічувала 101 особу, а через три роки зменшилась на одного чоловіка. В цей час німці лютеранського віровизнання в Перемишлі мали 5 власних будинків. В євангельській громаді налічувалося 13 дітей шкільного віку. З них 8 школярів ходило до початкової і 5 учнів до середньої шкіл²⁰.

Перед Першою світовою війною в Перемишлі серед польської молоді, особливо студентської, мали місце настрої, котрі вилились в антинімецькі виступи й погроми. Вони відбулися 5 і 6 липня 1914 року. За свідченнями тогочасної газети СНХГ “Дойче фольксблатт фюр Галіцієн” польська студентська молодь першого дня з антинімецькими гаслами і вигуками “Геть німців”, “Геть прусаків” “Геть лютеранів” і співом національної патріотичної пісні “Бог збереже тебе Польща” пройшла вулицями міста. Наступного дня о десятій годині вечора хуліганська молодь розбила 18 шибок в вікнах молитовного дому і ґмінного будинку німецької громади Перемишля, які знаходилися по вулиці Франциськанській. Ними розбито скляні вітрини магазину пруської фірми “Гуманець” Зігмунда Альштадта, магазину віденської фірми Юліуса Майнля, який торгував шоколадом і кавою²¹.

Німці Перемишля працювали в різних сферах життєдіяльності міста. Серед них були ремісники, службовці, вчителі, лікарі, юристи тощо. Так, 1936 році серед німців євангельської громади міста значилось 3 робітників, 4 купці, 6 ремісників, 8 відповідальних керівників, 22 службовці. З конкретних прізвищ нам відомо, що міжвоєнному часі на педагогічних курсах, які діяли при головній реальній перемишльській школі працював гімназійний професор Едвард Гікель²².

Перемишльські німці прилучилися до економічного і культурного розвитку міста. Ось, наприклад, канонік Фрідерік Алембек спричинився в 1647 році до поповнення матеріалів і їх впорядкування архіву римо-католицької капітули. Адам Кляйн в 1751 році заснував в Перемишлі першу друкарню, а Кароль Фредерік Венцель в 1825 році відкрив в місті першу книгарню, котра діяла до 1838 року. Німець Леопольд Гаусер (22. 11. 1844 – 9. 05. 1908), який кілька років жив і працював в Перемишлі, спричинився до кипучого театрального життя в місті. Він був театральним аматором, автором кількох комедій, драми, статуту і одним з співзасновників Перемишльського драматичного товариства. Він також написав історію міста з княжих часів до 1883 року, тобто до виходу в світ книжки, яка опирається на багатий матеріал міського архіву, котрий нині має статус воєводського. До речі, досі про м. Перемишль не написано нової праці.

На економічному поприщі проявили себе німці А. Ваґнер, М. Дорнвальд, І. Ратнер, В. Томас. Аріо Ваґнер працював на залізничному вокзалі залізничним майстром і забезпечував надійність колій Перемишльського відділку залізної дороги. Німець Михайло Дорнвальд у 80-х роках ХІХ ст. заснував фабрику по виготовленню сільськогосподарських знарядь і виліву заліза, котра неодноразово брала участь в крайових і столичних промислових виставках: Відні, Львові, Перемишлю, Решові і Ярославі і завжди отримувала на них почесні нагороди: медаль заслуги. Його співвітчизник – підприємець Ізидор Раттер керував в Перемишлі фаб-

рикою спирту і лікерів, котра теж була відома далеко за межами міста. Власне кафе “Гамбург” у місті в 20 – 30 рр. ХХ ст. мав Вільгельм Томас²³.

Ряд німців м. Перемишля були відомими культурними і державними діячами. Так, адвокат Валерій Вайнґарт (1821 – 22. 09. 1902) був довгий час посадником міста, послом Галицького сейму і австрійського парламенту (1880 – 1883), довголітнім членом виділу крайового. В Перемишлі він спричинився до побудови в 1877 році взірцевої для середніх галицьких міст лікарні на 160 ліжок. Мав власний маєток в селі Малі Підліски поблизу містечка Мостиська, де і помер²⁴.

На благо міста і краю добре попрацювали з числа галицьких німців циркулярний службовець, радник віденського двору Генрик Саар, єпископ Матій Гіршлер та отець Йосип Гопне. Їхні імена занесені в “Золоту книгу” Перемишля і удостоєно звання “Почесний громадянин м. Перемишля”. З них першим це почесне звання отримав Генрик Саар (1858)²⁵.

У гроні знаменитих людей німецької меншини Перемишля почесне місце займають Ю. Едлер, К. Клінґ та Є. Мюллер Юлій Пернгофер Едлер (1844 – 6. 06. 1913). Останній був співзасновником першої культурно – освітньої організації галицьких німців – “Спілки німців християн Галичини” (СНХГ) та її газети “Остдойче фольксблатт фюр Галіцієн”. В 1908 – 1909 рр. очолював СНХГ. В Перемишлі він відкрив фабрику “Айхе”, яка випускала м’які меблі. Підприємець і культурний діяч галицьких німців Юлій Пернгофер Едлер мешкав в міському будинку на другому поверсі на вулиці Третього Травня, 15²⁶.

Казимир Клінґ (29. 08. 1881 – 4.06. 1942) народився і виріс в Перемишлі. Здобув вищу технічну освіту. Доктор технічних наук. Був викладачем хімії сільськогосподарської академії в Дублянах поблизу Львова, доцентом кафедри технології нафти і озокериту “Львівської Політехніки”, професором кафедри аналізів газу гірничої академії в Кракові та “Варшавської Політехніки”. У 1935 – 1939 рр. очолював варшавський хімічний інститут. Винахідник синтетичного каучуку з спирту під назвою “КЕП”. Помер і похований в Варшаві²⁷.

Євгеній Мюллер (14. 07. 1875 – 14.03. 1949) народився в родині директора школи ім. Конарського в Перемишлі. 1886 року закінчив гімназію в Перемишлі. В Кракові здобув вищу освіту і там залишився вчителювати. Разом з однодумцями С. Залеським та С. Новаком 1903 року заснував “Товариство учителів народних і виділових учителів”. 1905 року обраний до крайової шкільної ради в Львові, а через п’ять років ввійшов до складу редколегії часопису “Голосу народних вчителів”. У 1909 – 1912 рр. був організатором багатьох педагогічних віч – мітингів. По закінченню Першої світової війни переїхав до Варшави, де з 1920 по 1937 рік працював шкільним інспектором. Під час німецької окупації таємно навчав в Дембіці та Робчицях. По завершенню Другої світової війни в 1946 – 1949 рр. працював в Міністерстві освіти Польщі. Автор монографії “Крайова спілка народних вчителів Галичини”. Похований в Варшаві²⁸.

У громадському житті німці Перемишля, особливо лютеранського віровизнання, були досить активними. Встановлено, що 1869 року Войцех Градель та Йосип Шумахер заклали в місті для робітників і селян кредитну касу²⁹. Відомо також, що в першій чверті ХХ ст. вони мали осередки двох національних громадсько-культурних організацій: “Спілки Густав Адольф” та “Спілки німців-християн Галичини” (СНХГ). Осередок “Спілки Густав Адольф” перемишльських німців відомий з 1899 року. Він складався з 21 члена. Правда, наступного року осередок був меншим на 7 осіб. Причина його занепаду поки-що ніким не з’ясована. Осередок СНХГ з керівництвом Головної Управи СНХГ в Львові в 1907 – 1923 рр. мав сталі контакти. 20 серпня 1922 року на звітно-виборних зборах СНХГ в Львові від міського осередку був якийсь Бор, вірогідно, його голова. Він звітував про роботу первинної організації перед делегатами всієї Галичини. Того року німці перемишльської громади взяли участь в акції збору коштів в добродійний фонд ім. Германа Фріче і внесли 5000 польських марок³⁰.

Доречно сказати, що німці Перемишля дуже лояльно і прихильно відносилися до українців і неодноразово їх підтримували в проведенні їх різних заходів. Так, в другій половині ХІХ ст. міською українською театральною групою керувала німкеня, дружина окружного старости Г. Саара. Поруч з українськими дівчатами і юнаками у її складі були дочки бургомистра – німця Лоренца. Репертуар складався з п’єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, “Верховинці” польського письменника Ю. Корженювського у перекладі М. Устияновича, а також

німецькі драми, зокрема “Козак і охоронник” у перекладі Івана з Вукової. До згаданих вистав музику писав композитор М. Вербицький, співавтор українського національного гімну, професор перемишльської гімназії Гофман, керівник хору латинського кафедрального собору Вікентій Сервас³¹.

У грудні 1901 року перемишльська німкеня Софія Кіршлінґер пожертвувала п'ять корон в фонд підтримки бідних українських студентів, що навчалися в Львівському університеті. Цього року перемишльський доктор Шерінґер вклав сто корон в український банк “Дністер”, щоби той мав більше клієнтів і краще розвивався. В 1911 році на сокільсько – січовий здвиг в Львові свої пожертвування по п'ять корон внесли доктор Костянтин Шпрінґер та якийсь Йосип Штайнгаусвальд³².

Друга світова війна поклала край існуванню німецької громади Перемишля. За домовленістю між СРСР і Німеччиною в січні 1940 року перемишльським німцям довелося залишити старовинне княже місто і податися на землі історичної батьківщини. На цім завершується багатовікова слава історія німецької меншини Перемишля, котра на скрижалях перемишльського літопису навічно залишила і свій слід.

Таким чином, історія німецької громади підкарпатського міста є цікавою сторінкою літопису Перемишля. Звісно, наша коротенька розвідка про перемишльських німців в зазначених хронологічних рамках не відбиває всієї повноти їх ролі в історії давнього міста. Безперечно, ця піднята нами проблема потребує дальшого спеціального копіткого вивчення, і, на нашу думку, може бути магістерською чи докторською працею того чи іншого молодого дослідника.

¹ Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. – Przemyśl, 1883. – S. 231.

² Rozwadowski B. Przemyśl. // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – T. IX. – S. 150.

³ Kaindl R. Die Deutschen in Galizien und in der Bukowina. – Frankfurt, 1916. – 23, 136.

⁴ Horn M. Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550 – 1650 na tle przesłanek urbanistycznych // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Seria B. Studia i monografie, 23. Opole, 1968. – S. 64, 209.

⁵ Возняк. М. Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX століття / Замітки і матеріали // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 87. – Львів, 1909. – С. 80–83.

⁶ Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині в середині XIX ст. Німецькі колонії Галичини. Історія. Архітектура. Культура. – Львів, 1996. – С. 136.

⁷ Ісаєвич Я. Вступ до теми. Німецькі поселення в середньовічній Західній Україні // Німецькі колонії Галичини. Історія. Архітектура. Культура. – Львів, 1996. – С. 32.

⁸ Akta grodzkie i ziemskie (dalej AGZ). – Lwów, 1870. – T. II. – S. 89; Kaindl R. Die Deutschen... – S. 22.

⁹ AGZ. – Lwów, 1870. – T. II. – S. 48, 89; Kaindl R. Die Deutschen... – S. 23.

¹⁰ Horn M. Ruch budowlany... – S. 64.

¹¹ Horn M. Ruch budowlany... – S. 209; Rozwadowski B. Przemyśl. // SG. 1888. – S. 150.

¹² Rozwadowski B. Przemyśl. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – T. IX. – S. 150.

¹³ Schneider L. Das Kolonisationswerk Jozef II in Galizien. Darstellung und Namenlistem. – Leipzig, 1939. – S. 214.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie, Zbiory na Wawelu, Teki Schneidera, Syg. 391 (справа не нумерована); Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 20. – Оп. XIII. – Спр. 181. – Арк. 244 зв. – 266 зв.

¹⁵ Діло. – 1894. – 11 септ. – С. 2; Ostdeutsche Volksblatt. – 1927. – 30 Jan. – S. 6; –1928. – 19 März. – S. 5.

¹⁶ Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. – Przemyśl, 1883. – S. 231.

¹⁷ Bericht des Superintendenten über den Zustand der Lemberger Diöcese erstattet an die Hochw. Superintendenten-Versammlung in Lemberg am 7 – 8 November 1893. – Lemberg, 1894. – S. 19.

- ¹⁸ Archiwum Państwowe w Przemyślu, Ewangelicka gmina miasta Przemyśla, Syg. 1, K. 1 – 19, 101.
- ¹⁹ Schneider L. Das Kolonisationswerk... – S. 319.
- ²⁰ Tamże, Sredni Senjorot w Hartfelde, Syg. 34, K. 110–112.
- ²¹ ЦДІАУ м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 5115. – Арк. 46–53.
- ²² Там само. – Ф. 178. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 39.
- ²³ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 863. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2; Fenczak A., Stępień S. Leopold Hauser i jego Monografia // Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. – Przemyśl, 1991. – S. XIII–XIV; Hauser L. Monografia miasta Przemyśla... – S. 273.
- ²⁴ Діло. – 1902. – 25 вер. – С. 3.
- ²⁵ Hauser L. Monografia miasta Przemyśla... – S. 169–170.
- ²⁶ Deutsche Volksblatt für Galizien 1913. – 20 Jun. – S. 3.
- ²⁷ Popławski Z. Wykaz pracowników naukowych Politechniki Lwowskiej w latach 1844 – 1945. – Kraków, 1994. – S. 79.
- ²⁸ Eugeni Müller // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków. 1977. – T. XXII. – S. 317–318.
- ²⁹ Zgurski A. Stowarzyszenia zarobkowe i gospodarcze w Galicyi w r. 1876. – Lwów, 1877. – S. 228.
- ³⁰ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 427. – Оп. 3. – Спр. 275. – Арк. 2 зв.; спр. 1199. – Арк. 30 – 32; арк. 863. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 149; спр. 9. – Арк. 67.
- ³¹ Стеблій Ф. З історії взаємин... – С. 136.
- ³² Діло. – 1901. – 28 січ. – С. 2; Руслан. – 1901. – 28 груд. – С. 3; Діло. – 1911. – 12 жовт. – С. 10.